

BUJI FERENC

„Nem úgy van most, mint vót régen” Beszélgetés Ratkó Lujza néprajzkutatóval a népi kultúra és az etnográfia jelenéről, jövőjéről*

Buji Ferenc: 2014 decemberében jelent meg a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete című kötet. A monográfia tizenkét szerzőtől tartalmaz tizenkilenc tanulmányt, átfogó képet nyújtva Magyarország legkeletibb megyéjének népművészetéről. A könyv a „Népművészeti örökségünk” sorozat részeként jelent meg, „mely azzal az ambícióval indult útjára, hogy tizenkilenc kötetben szisztematikusan mutassa be Magyarország megyéinek népművészetét. A csaknem nyolcszáz oldalas, körülbelül ugyanennyi monokróm és színes fotót tartalmazó impozáns megjelenésű kötet azonnal elnyerte a néprajztudomány szakmai elismerését is, és szerkesztője, Ratkó Lujza 2015-ben megkapta az év legjelentősebb néprajzi teljesítményéért járó Bátky Zsigmond-díjat. A Népi Hagományok Alapítvány elnöke, dr. Bodó Sándor laudációjában kiemelte, hogy a kötet „mértékletesnek, akár fordulópontnak számít a megyék népművészetét bemutató sorozatban. [...] A több éves anyaggyűjtésen alapuló, rendkívül gondosan szerkesztett, tartalmában és külsejében nagyon igényesen megalósított könyv kitüntetett figyelmet és megbecsülést érdemel a sorozaton belül és azon kívül egyaránt. A közreműködő kollégák mellett Ratkó Lujza kitarátása, következetessége és elkötelezettsége vihette csak sikerre ezt a kötetet. A szerkesztő munkája itt kivételes jelentőségű. Adatok, források, irodalmak, rajzok, képek ezreinek a kezelése, mindenek elrendezése, szerkesztése a legmagasabb színvonalon valósult meg. A könyv egyszerre őrzi meg és érvényesíti az elődök szemléletét és rendezési elveit, így illeszkedvén tehát a sorozat megelőző köteteihez, ám legalább ilyen mértékben alakítja újjá a néprajzi és népművészeti anyag témaköreit egy újfajta értelmezés és a bemutatott anyag igényeinek megfelelően.” Ratkó Lujzát, a néprajztudományok kandidátusát arra kérem, vázolja fel a „Népművészeti örökségünk” tudományos és kulturális jelentőségét, és próbálja megvilágítani az olvasók számára annak okát, hogy ez az 1987-ben indult sorozat miért befejezetlen mind a mai napig.

Ratkó Lujza: A sorozat mind tudományos, mind általános kulturális szempontból kiemelkedő jelentőségű volt. Az 1980-as évekre a néprajztudományon belül megérett az idő arra, hogy a korábbi *ad hoc* népművészeti tárgyú publikációk után egy egységes koncepciójú, szisztematikus, teljességre törekvő és egyben lezáró jellegű összefoglalás szülessen arról az óriási tárgyi és szellemi kincsről, amely az elmúlt évszázadban a múzeumok birtokába került, és amelynek lényegi gyarapodása már nem volt várható.

* Az interjú a *Magyar Művészet. A Magyar Művészeti Akadémia elméleti folyóirata* felkérésére készült, és eredetileg a folyóirat 2017/2. számában jelent meg. Újraközlés a főszerkesztő, Kulín Ferenc szíves engedélyével.

E végső összegzések megírásának természetes keretet nyújtottak a megyei múzeumi szervezetek, ugyanis így nemcsak az országos léptékben túl nagy mennyiségű, s ezért áttekinthetetlen anyag vált kezelhetővé, hanem a megfelelő szakemberek is adottak voltak helyben. A megyei nagymonográfiák szerencsésnek bizonyultak azért is, mert az egészséges helyi lokálpatriotizmus révén olyanokhoz is eljutottak, akiket egyébként nem különösebben érdekelt a népművészet. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy az első kötetek megjelenésének idején a hetvenes években indult táncház-mozgalomnak és a vele párhuzamosan kibontakozó kézműves-mozgalomnak köszönhetően a népművészet reneszánszát élte Magyarországon, amihez kiváló forrást biztosítottak ezek a monográfiák. Ezek a ma is virágzó *revival* mozgalmak azóta is közvetlen felhasználói e kötetek páratlanul gazdag anyagának.

Hogy a sorozat indulása óta eltelt három évtized alatt miért csak tíz kötet született meg, annak véleményem szerint alapvetően két, egymással szorosan összefüggő oka van: az egyik a múzeumi szervezet belső adottságaiból fakad, a másik pedig azokból a társadalmi-kulturális változásokból, amelyek a kultúra minden területére kihatnak. Nézzük először azokat a tényezőket, amelyek a mi „lelkünkön száradnak”. Egy ilyen összefoglaló kötet megalkotása komoly csapatmunkát és nagyon határozott szerkesztői irányítást követel meg, aminek anyagi és főként személyi feltételei nem mindenütt voltak adottak.

A másik fontos okot azokban a társadalmi-kulturális változásokban látom, amelyek főként az utóbbi két évtized alatt lavinaszerűen formálták (és formálják) át a közgondolkodást, a közízlést, az emberek szemléletét. Ezek a folyamatok nagyon sokat ártottak a népi kultúra egyébként sem túl jó közmegítélésének, amely a magyarság sérült nemzettudata és a szocializmus tudatos romboló kultúrpolitikája következtében alakult így. Másfelől e tendenciák eredményeként a társadalomtudományok, köztük a néprajztudomány területén is olyan paradigmaváltás ment/megy végbe, amely a múlt kutatása és értékeinek felmutatása helyett a jelenkutatást és a változásvizsgálatokat helyezte előtérbe. Ez az új tudományos „közhangulat” pedig korántsem kedvez egy olyan klasszikus téma – ráadásul hagyományos formában történő – feldolgozásának, mint a népművészet.

– *Egy ilyen átfogó és nagyszabású kötet a szerkesztő kinevezésétől kezdve milyen láthatatlan háttérmunkálatokon keresztül jut el a publikációig?*

– Bizony meglehetősen hosszú és rögös út vezet egy ilyen kötet megjelenéséig. A munkálatok megindulása előtt először is ki kellett dolgozni a kötet tematikáját, illetve meg kellett fogalmazni azt a koncepciót, amely az egyes témák feldolgozásának alapjául szolgált. Ezután anyaggyűjtés következett a szó legtágabb értelmében, ami azt jelentette, hogy minden leírást, adatot, tárgyfotót stb. megpróbáltam összegyűjteni, amely megyénk népművészetével volt kapcsolatos: egyfelől a már publikált tanulmányokat és adatokat, másfelől pedig azoknak a megyén kívüli múzeumoknak az adattári és tárgyi anyagát, amelyek jelentősebb szabolcs-szatmári gyűjteménnyel rendelkeznek. A legnagyobb munka mégis az a több szálon futó megyei népművészeti felmérés volt, amelynek során munkatársaimmal több ezer fotót készítettünk. E

kutatás egyik ága a megye mind a kétszázhat településére kiterjedt: ennek során a helyi községi, iskolai, óvodai néprajzi gyűjteményekben, tájházakban, sőt alkalmanként magángyűjtőknél is lefotóztuk az összes olyan tárgyat, amely népművészeti szempontból érdekes volt. Ugyanígy végigfényképeztük a szatmári és beregi kazettás mennyezetű református templomokat, valamint a – főként nyírségi – katolikus temetők régi fejfáit, amelyekről korábban nem voltak ismereteink. Mindeközben – nemcsak az anyaggyűjtés két éve alatt, hanem a későbbiekben is – elő kellett teremtenem a munkálatok és a kiadás költségeit, ami végül is a megyei önkormányzat támogatásán kívül összesen két OTKA- és két NKA-pályázat révén sikerült. Ez a többéves munka végső soron nagyon eredményesnek bizonyult, hiszen a rengeteg fotó és adat végül is egy cca. 45 000 tételből álló népművészeti archívummá állt össze.

– *Mennyiben ragaszkodott a sorozat korábbi köteteinek megoldásaihoz, és mennyiben tért el ezektől? Mi a kötet névuma?*

– Annak idején azzal az elképzeléssel vállaltam el a szerkesztés számomra – mint folklorista számára – különösen nagy kihívást jelentő feladatát, hogy a sorozat addig megjelent köteteinek erényeit felhasználva, de hiányosságait pótolva, illetve esetleges hibáit kiküszöbölve egy olyan kötetet hozzak létre, amely az addigi eredményeken túllépve valami újat tud hozni. Az újításoknak volt egy tartalmi és egy formai oldala. Tartalmi szempontból a legfontosabb változás egyfajta funkcionális és organikus szemlélet alkalmazása volt, amivel azt szerettem volna elérni, hogy az egyes tárgycsoportokat ne önmagukban, kulturális közegükből kiragadva, hanem a maguk természetes környezetében és funkciójában mutassuk be. Ez a szemlélet persze az egyes tanulmányokban nagyon különböző mértékben érvényesült, attól függően, hogy az évtizedek óta publikáló, saját kialakult látásmóddal rendelkező szerzők mennyire voltak képesek más szemszögből rátekinteni a szakterületükre. A kötet egészében viszont egy újszerű szerkesztési megoldással mégiscsak lehetett érzékeltetni ezt az organikus megközelítési módot: az egyes tárgycsoportokról szóló fejezeteket ugyanis olyan nagyobb egységekbe rendeztem, amelyek rögtön megmutatják az adott tárgyak kulturális hátterét, kijelölik helyüket a paraszti élet egészében. A nagyobb felől a kisebb felé haladva a megye egészétől előbb a falu külső képére, majd a lakóházra, a gazdálkodás, valamint az ünnepek és hétköznapi világára közelítünk, s ezeken a témakörökön belül mutatjuk be az oda tartozó tárgycsoportokat. Így, noha a mi kötetünk gyakorlatilag ugyanolyan fejezetekből épül fel, mint a sorozat többi darabja, azok szerkezetétől mégis alapvetően eltér. A formai újítások körébe tartoznak a kötet mellékletei is, amelyek hiányát mindig éreztem a többi népművészet kötet forgatásakor: a cca. 1400 szó magyarázatát tartalmazó táj- és szakszójegyzék, a kb. 550 földrajzi nevet tartalmazó helynévmutató, az ajánlott irodalom jegyzéke, illetve a fejezetek bőszemes terjedelmű angol nyelvű összefoglalói. No és végezetül ne feledkezzünk meg a legszembeütőbb formai újításról, a kötet múzeumi kiadványok esetében szokatlannul igényes külső megjelenéséről.

– *A már említett szakmai díjon túl milyen fogadtatása volt a könyvnek?*

– A kötetről három ismertetés is megjelent – többek közt az *Ethnographiában* – neves néprajzos szakemberek tollából, akik döntően elismerően nyilatkoztak a sorozat legújabb darabjáról. Ami a nem szakmabelieket illeti, a vártnál kedvezőbb volt a fogadtatás: az azóta eltelt két év alatt csaknem teljesen elfogyott a kinyomtatott 900 kötet, noha nem került könyvesbolti forgalomba. Ez a várakozáson felüli siker annak is köszönhető, hogy a pályázati finanszírozás eredményeként a piaci árnál jóval alacsonyabb áron tudtuk adni a kiadványt. Másrészt a megjelenés utáni időszakban nagyon sokfelé tartottam könyvismertetőt nemcsak a megyében, hanem a megye, sőt az ország határain túl is, így sok helyre eljutott a kötet. Örömmel tapasztaltam, hogy népművészettel foglalkozó kézművesek, viseletkészítők, néptáncosok körében milyen nagy az érdeklődés – ez ugyanis azt jelzi, hogy kutatásaink eredményei közvetlenül hasznosulnak a kézműves- és néptánc-mozgalomban. A szakmabelieken és a gyakorlati használókon kívül a legtöbben ajándéknak vásárolják meg a szép kiállítású kötetet. Merem remélni: pusztán azzal, hogy ebben a kiadványban *értékként* mutattuk fel a gyakran lenézett paraszti életmód számos relikviáját, sikerült talán kissé változtatni a népi kultúrával szembeni negatív hozzáálláson.

– *A népművészet a népi kultúra egyik legfontosabb megnyilvánulása. A népi kultúra azonban nem ismer határokat, és ha nem is tartalmi és formai, de legalábbis „szerkezeti” értelemben nagyon sok hasonlóságot mutat az egész világon. Világosan jelzi ez, hogy a népi kultúra egy nagyon is általános, következőképpen mélyen fekvő szükségletét elégítette ki az embernek. Ugyanakkor magyar nyelvterületen belül is tetten érhető, hogy e lényegi egység formai értelemben meglepő sokszínűségnek ad teret: az egymás tőszomszédságában lévő falvak folklórja vagy népművészete között gyakran megragadható a különbség, mint mondjuk olyan távoli metropolisok populáris kultúrája között, mint a mai Los Angeles, Berlin vagy Szöul. Mi az, ami a népi kultúra különböző megnyilvánulásait egységbe forrasztja? Vagy másképpen megfogalmazva: miféle sajátosságos típusát képviseli egyáltalán a kultúrának a népi kultúra?*

– Nézetem szerint a kultúráknak két alaptípusa van: a hagyományokon alapuló, vagyis a múltból építkező kultúrák, és a hagyományokat felszámoló, a jövőre, a fejlődésre irányuló, a régít mindig meghaladni akaró és mindig valami újat kereső modern kultúra. Az emberiség több évezredes történetének legkülönbözőbb kultúrái az előbbi kategóriába tartoztak, hiszen mindegyik valamilyen nagyon karakteres szakrális tradíció alapult, és a múlt felé fordulás mindig együtt járt a világ és az élet egészének valamiféle vallásos vagy szakrális látásmódjával. Az újkori Európában alakult ki előbb lassú, majd egyre gyorsuló változások révén a kultúra korábban nem ismert új típusa, amely már nem a hagyományokra épült. A hagyományos európai kultúrák utolsó, XX. századig továbbélő maradványai Kelet-Európa, illetve a szocialista országok történelmi fáziskésésének köszönhetően a közép-kelet-európai népi kultúrák voltak, köztük a magyar paraszti kultúra. E kultúrák trivialitásként hangzó legfőbb jellemzője tehát éppen a hagyományokhoz való ragaszkodásuk.

Hogy megértsük ennek a tulajdonképpen közhelynek számító megállapításnak a jelentőségét, érdemes a népi kultúrát a modern kultúrával ellenpontoszni. Számunkra, modern kultúrában élők számára például természetes a régebbi kultúrák tökéletlenségének, illetve az állandó újítás, fejlesztés szükségszerűségének sokat hangoztatott

gondolata. Ez utóbbira jó példa az a digitális forradalom, amelynek révén szinte naponta kerülnek új termékek a piacra, elértektelenítve és rövid időn belül ellehetetlenítve ezzel az egyébként tökéletesen működő régieket. Az újítással szemben gyakran kifejezett elvárás, hogy valami merőben mást hozzon a korábbiánál. A népi kultúrától teljesen idegen ez az újító mentalitás: éppen a hagyományokhoz való kötődése következtében egyfajta konzervativizmus, állandóságra való törekvés jellemzi. Változások ugyan – főképpen külső hatásokra – itt is történtek, de jóval kisebb számban és jóval hosszabb idő alatt, és ami ennél fontosabb: mindig olyan módon, hogy az újat a régihez alakították, s így asszimilálva építették be a hagyományos kultúra szövetébe. Az új tehát szerves részévé vált a réginek.

A két kultúrátípus közti másik nagyon lényeges különbség a szakralitás–profanitás ellentétében határozható meg. A tradicionális kultúrák közismert szakrális jellege nem pusztán annyit jelent, hogy valamilyen transzcendens „hatalomtól”, isten(ség)től eredeztetik magukat, és valamilyen vallást gyakorolnak, hanem mindenekelőtt azt, hogy ez a szakralitás – egyfajta végső igazodási pontként – meghatározza az ember egész gondolkozását, szemléletét, életét. A népi kultúrában sem volt ez másképp: az emberi élet egy olyan szigorú rend keretei között zajlott, amelynek pillérei az adott közösség vallásos hitvilágán nyugodtak. A modern kultúra egyik legmeghatározóbb „újítása” volt, hogy a Hit helyébe az Észet, Isten helyébe az Embert ültette.

Végezetül érdemes még egy nagyon lényeges különbséget kiemelni a két kultúra vonatkozásában. A népi kultúrára az *önellátás* jellemző nemcsak anyagi értelemben (pl. élelem, ruházat, eszközök stb. előállítás), hanem szellemi-kulturális értelemben is. Ez aktív és mindig közösségben zajló kultúrateremtést jelent (pl. népköltészet „létrehozása” és „használata”, a szokások évenként ismétlődő „eljátszása” stb.). A modern *fogyasztói* tömegkultúrára ennek éppen az ellenkezője jellemző: ahogy az anyagi javakat a különböző iparágak állítják elő, s mi csak passzív fogyasztóként vásároljuk és használjuk őket, ugyanúgy a „kultúragyártásra” szakosodott „kulturáripár” is előrecsomagolt termékeket készít számunkra, s mi a számítógép, a televízió, a mozivászon vagy a színpad előtt ülve passzív befogadóként fogyasztjuk el a kiválasztott „kulturárut”.

– *Alighanem éppen ez a különbség a kultúra és a civilizáció között. A népi kultúra még kultúra volt a szó szoros értelmében, vagyis a kultúra nem kívül volt az emberen, a tárgyiasultság állapotában, hanem integrálódott belé. Platón említi az írással és olvasással kapcsolatban, hogy az paradox módon nem a tudás, hanem a tudatlanság eszköze, „mert éppen feledést fog oltani azok lelkébe, akik megtanulják, mert nem gyakorolják emlékezőtehetségüket – az írásban bizakodva ugyanis kívülről, idegen jelek segítségével, nem pedig belülről, a maguk erejéből fognak visszaemlékezni”.*

– Erről egy régi kedves adatközlőm jut eszembe, Sarkadi néni egy Biri nevű kis nyírségi faluból, akitől még az 1980-as évek elején rengeteg érdekes történetet, adatot gyűjtöttem, ugyanis kiváló emlékezőtehetsége révén nagyon sok mindent megőrzött a régi paraszti tudásanyagból. Mint ahogy ő maga mondta, azért jegyzett meg annyi mindent, mert írástudatlan lévén igyekezett a látottakat-hallottakat jól az eszébe vés-

ni. Vagyis nem tett mást, mint – önkéntelenül is felismerve a platóni igazságot – tudatosan alkalmazta a tanulásnak és tudásátadásnak egy olyan tradicionális módját, amely a népi kultúrában öntudatlanul működött évszázadokon keresztül, s amely nem más, mint a szájhagyományozódás. Ha szabad azt mondanom, itt ér össze Platón és a „biri” Sarkadi néni szellemi rokonsága révén a görög bölcsélet és a népi kultúrába rejtett tradicionális tudás. Azért ne higgyük, hogy a paraszti kultúra „írástudatlan”; csak az írásnak nem a mai formáját, hanem egy archaikus módját, a képi megfogalmazást alkalmazta: közlendőjét nem verbálisan fejezte ki, hanem jelekbe, szimbólumokba sűrítette. És ezzel máris a népművészet kellős közepén találjuk magunkat.

– A népművészet státusza meglehetősen bizonytalan: egyrészt relikviai nem olyan művészi szándék és tevékenység eredményeképpen jöttek létre, mint a magasművészet produktumai, s így nem alkalmazhatók rájuk a művészet megszokott kategóriái – ami akár azt is magában foglalhatja, hogy a népművészetet nem tekinthetjük szoros értelemben vett művészetnek. Ugyanakkor tudományos megközelítésből is jelentkezik egy hasonló anomália: a népművészetrel nem művészettörténetesek, hanem néprajzkutatók foglalkoznak, akik legfeljebb elemi szintű művészetelméleti képzést kaptak, illetve a művészeti felsőoktatásban is csupán érintőlegesen jelenik meg a népművészet. Mennyiben tekinthető tehát egyáltalán művészetnek a népművészet?

– Ezt a kérdést akár meg is fordíthatnánk: a hagyományos kultúrák szemszögéből nézve, azaz az ókori görögségtől a reneszánszig érvényben levő, de az Európán kívüli kultúrákra is érvényes több ezer éves művészetfogalom szerint művészetnek tekinthető-e egyáltalán az, amit ma annak tartunk, és amelyhez a népművészetet hasonlítjuk? Attól tartok, hogy nem, hiszen az antikvitástól a középkor végéig a művészet fogalmába beletartozott minden olyan alkotótevékenység, amely valamiféle mesterségbeli tudáson és hozzáértésen, azaz az adott tevékenységre vonatkozó szabályok ismeretén alapult. Így kerülhetett a művészet körébe például a festészet mellé az építészet vagy a szabómesterség éppúgy, mint a grammatika vagy a logika tudománya, s maradhatott ki belőle a poétika, amely az akkori felfogás szerint nem szabályokra épült, hanem a múzsák inspirációjából vagy az egyéni képzeletből fakadt. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a művészetnek erről a tágabb értelmezéséről árulkodik ókori görög megnevezése, a „techné” kifejezés is, amelyben a mai „technika” szavunk ósére ismerhetünk rá.) Művészet tehát nem létezhetett szabályok nélkül; amit pusztán a képzelet hozott létre, az nem számított művészetnek. A reneszánszsal kezdődően indult meg az a folyamat, amelyben a kézművesség és a tudomány leválásával kialakultak a mai szépművészeti kategóriák, és amelynek végére a művészetfelfogás az ellenkezőjébe fordult át: a jelenkorban ugyanis a művészet legfőbb kritériuma hangsúlyozottan a művész egyéniségének, *személyes világának* kifejezése. A népművészet természetesen a hagyományos művészeti ideához áll közelebb; egyfelől azért, mert a művészi tevékenység nem különült el a kézművességtől, az artisztikum szerves egységet alkotott a mesterségbeli tudással és szakértelemmel; másfelől pedig azért, mert hiányoztak belőle a modern művészekhez hasonló, saját egyéniségüket hangsúlyozó alkotók. A nép névtelen „művészei” a hagyomány évszázadok alatt kicsiszolódott szabályrendszerét tartották szem előtt, még akkor is, ha újítottak a maguk területén: a

népművészet szerkesztési módjait alkalmazva, motívumkincsét, forma- és színvilágát újraalkotva készítették el saját ügyességük, ízlésük szerint a közösség elvárásainak megfelelő, hagyományos és mégis egyedi tárgyaikat.

A népművészetnek van egy olyan, már első látásra is feltűnő sajátossága, amely a mai művészetekből teljes mértékben hiányzik; s ez a szépségre való törekvés. Ennek legfőbb, sőt csaknem kizárólagos eszköze a díszítés. Ez a díszítési hajlam azonban nem valamiféle öncélú esztétizálásból fakad – ezt már az is jelzi, hogy a népművészeti alkotások túlnyomó többsége használati, és nem dísz tárgynak készült. A díszítés már önmagában is kiemeli a tárgyat a hétköznapiság szintjéről, de ha még valamilyen szokáskörnyezetbe is kerül – például egy gazdagon kivarrt vőfélykendő a lakodalomban, vagy egy szépen faragott orsókarika a fonóban –, akkor még egy plusz jelentést is nyer, hiszen jelképez valamit: a vőfély tisztségének fontosságát, illetve a leány udvarlójának érzelmeit. A népművészet másik fontos jellemzője ebben rejlik: a díszítőművészet az adott kulturális kontextusban mindig mélyebb jelentésrétegeket is hordoz, tehát nem realizisztikus vagy naturalisztikus, hanem elvonatkoztatáson alapuló szimbolikus művészet. A népművészet tulajdonképpen az absztrakt művészet egy nagyon sajátos változata. Ez a jelentéstöbblet viszont nemcsak az aktuális kulturális háttérből fakad, hanem azokból az archaikus szimbólumokból is, amelyek már eleve jelzik a tárgy rendeltetését vagy készítőjének szimbólumokba kódolt üzenetét. Ez a szimbolizmus azonban gyökeresen különbözik a modern művész szimbolizmusától, aki egyéni formanyelvet és jelképvilágot teremt, amelyet rajta kívül legfeljebb csak egy-két avatott művészettörténész tud értelmezni.

– *Végül is tényleg nézőpont kérdése, hogy a művészetnek melyik alaptípusát tekintjük „igazi” művészetnek... Viszont a probléma továbbra is fennáll: mi itt Európában és általában Nyugaton egy olyan világban élünk, amely a reneszánszban gyökerezik, következképpen azt a művészetértelmezést tessük magunkévá, amely ekkor született meg. A népművészet ezzel szemben paradox módon már virágzása időszakában is reliktumművészet volt, egy olyan kulturális zárvány, amely csupán azért lehetett életképes, mert nem vett tudomást a körülötte lévő világról, kultúráról. A modern ember számára, akinek művészetszemléletét az elmúlt évszázadok formálták, miféle jelentősége lehet egyáltalán a népművészetnek a pusztá muzealitáson túl?*

– Kezdjük talán azzal, hogy a népművészet abban az eleven formájában, ahogy a népi kultúrában működött, végérvényesen megszűnt. Ez azt jelenti, hogy még esetlegesen továbbélő elemeiben sem tud már a kultúra egészét átható kifejezési formaként és vizuális nyelvként működni. Ugyanis a paraszti kultúrának – mint a hagyományozódásra épülő kultúrák utolsó európai képviselőjének – a letűnésével végleg elenyészett az az életforma és kulturális miliő, amelyben a népművészet még organikus módon s nem önálló „szakmaként” létezett.

S hogy mi marad nekünk nem is oly rég még virágzó népművészetünkől? Egyfelől azok a muzeális tárgyi és szellemi emlékek, amelyeket néprajzkutatók és amatőr gyűjtők mentettek meg a pusztulástól: a múzeumokban őrzött vagy más módon megőrkített több tízezernyi tárgy, illetve a népművészet szellemi ágát alkotó, világviszonylatban is egyedülálló nagyságú és gazdagságú néptánc- és népzenei kincs. Ez

a muzeális és archivált örökség azonban önmagában nem lenne más, mint pusztán raktárakban porosodó holt tanúja egy letűnt, idejétmúlt kultúrának. Csakhogy mi magyarok abban a különleges helyzetben vagyunk, hogy népművészeti mozgalmaink révén ez az örökség feltámadt haló poraiból! A népművészetnek ez a reneszánsza a táncház-mozgalom kialakulásának és a vele párhuzamosan kibontakozó kézműves-mozgalomnak (illetve később a művészetoktatásnak) köszönhető, amely nemcsak Európában, hanem – nyugodtan mondhatjuk – a világon is példa nélkül álló. (Nem véletlenül került fel a táncház az UNESCO szellemi örökség listájára.) A kézművesek, táncosok és zenészek népes tábora ebből az óriási gyűjteményből táplálkozik, mintaként, nyersanyagként használva a hagyomány régi elemeit.

Ennek a revival mozgalomnak kettős szerepe van a mai magyar kultúrában. Egyrészt van egy reprodukív jellegű hagyományőrző oldala, amely a lehető leghitelesebben, legautentikusabban igyekszik feleleveníteni és bemutatni a régit. Másrészt van egy produktív oldala, amely a hagyományos minták továbbgondolásán, modern elemekkel történő ötvözésén alapszik, s amely a mai kornak és igényeknek próbál megfelelni (népi iparművészet, tematikus tánckoreográfiák, világzene). A mozgalomnak mindkét ága, még ha réteggkultúráról is van szó, széles társadalmi igényt elégít ki, és – a magasművészet szűkebb körű, individualizált, professzionális jellegével szemben – a művészetnek olyan közösségi formáit élte tovább, amelyeket széles tömegek művelhetnek. S ha jól meggondoljuk, tulajdonképpen a *par excellence* nemzeti művészet gyökerei jórészt a népművészetbe nyúlnak, ugyanis mindaz, ami a népművészetben és az általa ihletett művészi formákon kívül van, vagy szubjektív és individuális, vagy pedig nemzetek feletti, mint például a nagy európai stílusirányzatok vagy a jelenkor globalizált kultúrája.

A jelenkori népművészet azonban nem pusztán százezres tömegbázisa, hagyományőrző mivolta és artisztikus értékei miatt fontos tényezője a mai magyar kultúrának. Még csak nem is azért, mert hagyományos minták alapján egy XXI. században is életképes korszerű szórakozási formát, illetve szabadidős tevékenységet honosított meg a modern kulturális kínálat rendkívül széles palettáján. Van egy olyan, eddig kellően ki nem aknázott sajátossága is, amelynek nemzeti-társadalmi szempontból lehetne óriási jelentősége: a nemzeti kötődés kialakítása. A népművészet szeretetétől ugyanis egyenes út vezet a nemzeti identitástudat, a nemzeti elköteleződés irányába. Csakhogy hiába vagyunk mi folklór nagyhatalom, hiába van egy világszerte egyedülálló népművészeti mozgalmunk, amelyre büszkének kellene lennünk, ha egyszer ez a hungarikum a határainkon kívül, San Franciscótól Tokióig nagyobb elismertségnek örvend, mint itthon. Ez a szomorú helyzet a népi kultúra már említett alacsony társadalmi presztízsének, s egyben az egészséges nemzeti öntudat hiányának köszönhető, amelynek gyökerei egészen Trianonig nyúlnak vissza. Pedig ha van valami, amivel könnyen kialakítható a fiatalokban a nemzeti identitástudat, az éppen ez a mozgalom. A néptánc, népzene és a kézműves mesterségek révén ugyanis nem papírízű, kötelező tananyagként, hanem élvezetes, kreativitásra módot adó szórakozási formában, közösségi élményként, észrevétlenül ivódik az ifjú nemzedékekbe a néphagyomány és a nemzet szeretete. Az ideális az lenne, ha népművészeti mozgalmunk réteggkultúrából az általános nemzeti kultúra részévé válhatna egyfajta mai „népi” kultúraként; olyan közkultúraként, amellyel a

legszélesebb tömegek is megismerkedhetnének. Ehhez viszont politikai akarat, célzott kormányzati program és kitarító médiapropaganda szükséges.

– *Milyen szerepe lehet ebben a folyamatban még a néprajztudománynak? Most, hogy kutatási területe, vagyis a népi kultúra gyakorlatilag megszűnt, ezzel együtt nem került-e légüres térbe, vagyis nem veszítette-e el létjogosultságát? Nem jött-e el az ideje annak, hogy fokozatosan átadja helyét ama kulturális antropológiának, amelynek figyelme már nem korlátozódik a népi kultúrára, hanem kiterjed a jelenkor populáris kultúrájára is, illetve az előbbinek az utóbbiba való átmenetére?*

– Az elmúlt évtizedekben többször is megkongatták a vészharangot a néprajztudomány feje fölött, sőt többször felmerült a felsőfokú néprajzoktatás felszámolásának gondolata is, pontosan a népi kultúra megszűnésére hivatkozva. Ezen az alapon viszont mindenekelőtt a történelemtudomány vagy a régészet létjogosultságát kellene kétségbe vonni, hiszen ezek kifejezetten olyan témákkal, korszakokkal foglalkoznak, amelyek még csak nem is a közelmúltban, hanem már jóval korábban „megszűntek”. Azt hiszem, ennek a gondolatnak az abszurditása jól rávilágít a néprajz térvészítésével kapcsolatos felvetések irrealitására.

Ami a kulturális antropológia térhódítását illeti, ezzel kapcsolatosan jó magyar módra átesünk a ló túlsó oldalára akkor, ha kritika nélkül veszünk át nyugati mintákat. Nem vesszük figyelembe, hogy a modern kor kulturális jelenségeit vizsgáló antropológia abban a nyugati világban fogant, amelynek népi kultúrája a kelet-európai népi kultúráknál évszázadokkal korábban enyészett el, s szegényes maradványai – hogy úgy mondjam – nem tudtak „eltartani” egy önálló diszciplínát. Ezzel szemben Magyarországon a néprajztudomány születésekor még javában virágzott a paraszti kultúra, s az így „testközelből”, teljes keresztmetszetében vizsgálható volt.

A kulturális antropológia tulajdonképpen nem hozott semmi olyan újat, ami a néprajz módszertani és szemléleti keretei között ne lenne megvalósítható. Amiben elsősorban újat hozott, s ami „kor-szerűségét” a leginkább jelzi, az a kutatási témák kiterjesztése a jelenkor modern kulturális jelenségeire. A két tudományág között lényeges különbség van tárgyukat és céljaikat tekintve (míg főként módszereikben vannak hasonlóságok), tehát jól meg kellene fértük egymás mellett; egyik sem helyettesítheti a másikat, mindkettőnek megvan a maga jól körülhatárolható szerepköre. A sors iróniája, hogy van közöttük viszont egy olyan hasonlóság, amit rendszerint a legfontosabb különbségként szoktak említeni; s ez a *jelenkutatás*. A néprajztudomány ugyanis fennállásának több mint két évszázada alatt nagyrészt éppúgy *jelenkutatásként* foglalkozott a még élő népi kultúrával, mint ahogy ma a jelenkori populáris kultúrát vizsgáló kulturális antropológia! A két jelenkutatás között azonban van egy óriási különbség: míg a néprajz által vizsgált népi kultúra évszázados hagyományokon alapszik, gyökerei a messzi múltba nyúlnak vissza és értékei időtállóak, addig az antropológia kutatási tárgyai a jelenkori kultúra sok tekintetben esetleges és kérészéletű divatirányzatai, múló jelenségei. A néphagyomány organikus rendje és szakrális háttere értelemmel, mélyebb jelentéssel ruházta fel a kultúra jelenségeit – napjaink pillanatnyi, folytonosan változó történéseinek viszont nincs semmiféle önmagukon túlmutató jelentősége. Szüntelen változásra, fejlődésre alapozódó korunkban ugyanis

a *ma* nagyon is korszerű témák és tanulságok holnapra már elavulnak, valahogy úgy, ahogy – a klasszikus irodalom maradandó értékeivel ellentétben – a napi sajtó hírei és hírmagyarázatai már másnapra elveszítik az aktualitásukat. Csak az lehet időtálló, ami a múltban is *több* mint múlt, és ami a jelenben is *több* mint jelen.

Úgy vélem, a néprajztudomány részéről egész egyszerűen tévedés azt hinni, hogy az antropológia útja lehet a megoldás saját jövőjét illetően; *végzetes* tévedés azt hinni, hogy új kutatási témák keresésével megújulhat – így ugyanis nem tesz mást, mint önazonosságát feladva éppen arról mond le, ami a társadalomtudományok között speciális feladatát adta: a hagyományos alapokon felépülő és működő népi kultúra tanulmányozásáról. Ami tehát első látásra fejlődésnek tűnne, az nemcsak minőségi visszalépés, hanem egyúttal önfeladás is lenne.

A néprajztudomány „önfelszámolása” egyébként óriási veszteséget jelentene, hiszen – mint ahogy Kósa László megfogalmazta – egy felbecsülhetetlen értékű nemzeti kincs maradna *gazdátlanul*. A „mindenevő” kulturális antropológia ugyanis, mely kulturális relativizmusánál fogva a nemzeti érték fogalmát egyébként sem ismeri, alkalmatlan arra, hogy a magyar nemzeti identitás egyik legfontosabb elemének, a népi kultúrának a diszciplínája legyen. Tegyük mindjárt hozzá, hogy nem is kíván az lenni, ami önmagában nem is lenne probléma, csak hogy az antropológia hegemoniára tör és a klasszikus néprajztudományt mint elavult stúdiumot szeretné „dekonstruálni”.

– Az elmúlt két-három évtizedben számos diszciplínában strukturális és módszertani értelemben komoly változások mentek végbe. A néprajztudomány azonban láthatólag nem ezek közé tartozik. Ebben az új világhelyzetben azonban az etnográfia sem kerülheti meg a belső megújulást. Ön hogyan látja: ha nem az antropológia irányában, akkor merre kellene keresnie a továbblépés lehetőségeit?

– Ezt a kérdést két oldalról is meg lehet közelíteni. Egyik oldalról azt lehet mondani, bármilyen meglepően is hangozhat, hogy a néprajztudománynak tulajdonképpen nincs szüksége a megújulásra, hiszen ma is minden adott ahhoz, hogy eredeti hivatását betöltse! A népi kultúra ugyanis „csak” mint életforma, mint élő gyakorlat tűnt el – tárgyi és egyéb emlékeit, relikviáit, különböző megnyilvánulásait viszont felbecsülhetetlen gazdagságban őrzik a múzeumok és archívumok. A néprajz előtt tehát csupán a terepmunka és a gyűjtés lehetőségei látszanak bezárulni, a történettudományokra jellemző összes többi kutatási módszer továbbra is nyitva áll előtte, sőt, ezek jelentősége ebben a helyzetben még fel is értékelődik. Vagyis ebből a megközelítésből nem történik más, mint hogy diszciplínánk történetében lezárul az a korszak, amelyben a gyűjtés-archiválás volt az elsődleges, és kezdődik egy másik, amelyben az összegyűjtött anyag feldolgozása kerül a középpontba.

Másik oldalról viszont mégiscsak szükség van belső megújulásra, de korántsem abban az értelemben, ahogy ez általában felmerül. Ha ugyanis a néprajztudomány meg akar felelni azoknak a tendenciáknak, amelyek mentén a kulturális antropológia is kialakult, akkor az – mint már említettem – identitásának feladását jelentené. Az új kihívásokra adott egyetlen adekvát válasza paradox módon az lehet, ha *nem változik*: ha hűséges marad lényegi önmagához, eredeti célkitűzéseéhez. Ha nem ezt tenné, akkor – egy sajátos példáját mutatva „az írástudók árulásának” – nemcsak kutatási tárgyával, hanem saját magával szemben is árulóvá válna.

De vajon hogyan újulhat meg úgy a néprajz, hogy közben megőrzi önazonosságát? A válasz nagyon egyszerű: *saját* eszköztárának jobb kihasználásával, korábban nem használt módszereinek alkalmazásával – nem külső kényszernek engedve, hanem belső tartalékokat mozgósítva. Vagyis a horizontális terjeszkedés (új kutatási témák) helyett egy vertikális irányultság megvalósítása lehet a cél. Ez a gyakorlatban olyan összehasonlító és történeti kutatásokat, elemző és értelmező stúdiumokat kíván, amelyek elhelyezik a népi kultúrát mind a magyar, mind az európai kultúra egészében, feltárják a magaskultúrával való összefüggéseit, megfogalmazzák lényegi sajátosságait, belső rendjének működési elveit, valódi értékét és jelentőségét. Tegyük azért hozzá, hogy ezek a munkálatok csupáncsak szerves és természetes folytatásai lennének a néprajz eddig elért eredményeinek. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy e feladatok mellett még mindig bőven van mit gyűjteni is.

A jövő kilátásait tekintve nem kerülhetjük meg a néprajztudomány – antropológusok részéről gyakran kárhoztatott – „nemzeti” mivoltának kérdését. A néprajz, akár akarja, akár nem, *tárgyából következően* szorosan kötődik a nemzethez, ráadásul – s ez egyeseket talán különösen is zavar – a trianoni határokat gyakorlatilag nemlétezőnek tekinti. Az összes diszciplína közül éppen az etnográfia az, amely leginkább a nemzet – egyébként roppant sokszínű – egységében gondolkodik.

Nemzetközi önazonosításunk, országimázsunk szempontjából is megkerülhetetlen a népi kultúra, bár ebben jóval nagyobb szerepet kellene kapnia valódi népművészeti értékeinknek – felváltva végre a hamis „csikos-gulasch” és magyarnóta-romantikát.

Összegezve tehát: a néprajznak ebben a helyzetben nem kell mást tennie, mint végre komolyan vennie mind kutatási tárgyát, mind saját magát, és megvalósítania azt, amire születésétől fogva rendeltett. Ennek egyik leglényegesebb alapfeltétele azonban a népi kultúra és a népművészet, illetve az ezekre épülő *revival* mozgalmak presztízsének megteremtése, réteggkultúrából a nemzeti kultúrába való beemelése. A néprajztudomány sorsának alakulása – ahogy eddig is, ezek után is – a népi kultúra ösztársadalmi megítélésének függvénye.

